

Diana Oboleńska

Gdańsk, Uniwersytet Gdański

„ROSYJSKI GRAAL” NIKOŁAJA BIEŁOCWIETOWA

“The Russian Grail” of Nikolai Belotsvetov

ABSTRACT: In 2022, the Institute of World Literature of the Russian Academy of Sciences published three texts by the Russian writer and anthroposophist Nikolai Belotsvetov: *The Book of the Russian Grail*, *In Defense of Anthroposophy*, and *The Mystery of Good and Evil in the Spiritual Experience of Self-Knowledge*, that were found in private archives. This article undertakes a consideration of the story of the Russian Grail contained in Belotsvetov’s text of the same title. Semantic category of this multidimensional symbol, constructed by Belotsvetov, allows for an original and still relevant account of the Parsifal Road as a historical perspective of Russia.

KEYWORDS: Belotsvetov, antroposophy, Steiner, Grail, symptomatology

17 października 1918 roku, Nikołaj Biełocwietow (1892-1950) zaproszony był do Towarzystwa Antropozoficznego w Moskwie z wykładem o rosyjskim Graalu. Słuchacze należeli do kręgu znaczących osobowości ze świata kultury, równie mocno zaangażowanych w sprawy Rosji jak i prelegent.

Historia Biełocwietowa – antropozofa zaczyna się nieco wcześniej, w tym samym miejscu, co powstanie Rosyjskiego Towarzystwa Antropozoficznego. Rzecz dzieła się w 1913 roku, kiedy Rosja znajdowała się między dwiema rewolucjami: 1905 i 1917 roku, a w środku tego okresu zniszczenie niosła I wojna światowa, w której przyszło walczyć również Nikołajowi Nikołajewiczowi. Jakże znamienny w kontekście tamtego okresu tytuł nosi trzecia część wspomnień rosyjskiego pisarza Andrieja Biełego (1880-1934) – *Между двух революций*¹.

W 1913 roku obaj – i Bieły, i Biełocwietow – znajdowali się w Helsingforsie na odczycie przygotowanym i wygłoszonym specjalnie dla rosyjskich słuchaczy przez założyciela antropozofii Rudolfa Steinera (1861-1925). Ta nowa propozycja w nurcie myśli humanistycznej, odnosząca się do idei i praktyki ezoteryzmu, przez samego

¹ А. Белый, *Между двух революций*, ред. В. Вацуро и др., Москва 1990.

twórcę była określana mianem naukowej metody poznania świata duchowego, pokonującej jednostronność przyrodoznawstwa, nieokreśloność i niewypowiedzialność doświadczenia mistycznego, metody, która za pomocą rozwinięcia w człowieku narządów oglądu duchowej rzeczywistości prowadzi do poznania światów wyższych. Swoją propozycję ukształtowania nowej świadomości określał Steiner jako naukę o człowieku kosmicznym². Aby wskazać na potrzebę współpracy narodu słowiańskiego z narodem germańskim, Steiner wraz ze swoją współpracownicą i przyszłą żoną Marią von Sivers oraz grupą rosyjskich słuchaczy świętowali Wielkanoc, przypadającą w obrządku prawosławnym owego roku na 27 kwietnia.

Wydarzenia w Helsingforsie będą momentem przełomowym dla powstania w tym samym roku Rosyjskiego Towarzystwa Antropozoficznego. W porozumieniu ze Steinerem został ustalony nie tylko dzień, ale i dokładna godzina założenia RTA, którego otwarcie dokonało się wieczorem 20 września 1913 roku, w przeddzień obchodów Narodzenia Najświętszej Bogurodzicy, jednego z najważniejszych jesiennych świąt w kościele prawosławnym³. W tym samym dniu, w Szwajcarii, w miejscowości Dornach koło Bazylei, odbyła się uroczystość wkopania kamienia węgielnego pod budowę centrum antropozoficznego Goetheanum. Niebawem i Biely, i Bielocwietow, będą brali udział w jego budowie.

W roku 1917 Bielocwietow szczęśliwie przeżył atak gazowy pod Dyneburgiem (dziś Daugavpils, Łotwa), gdzie stacjonował oddział jego wojska, a po powrocie do Piotrogradu zaczął aktywną działalność w Towarzystwie Antropozoficznym zarówno tu, jak i w Moskwie⁴. Do tego momentu zdążył on już wygłosić szereg wykładów (*Над истиной и заблуждением (проблема теории знания)*, *Возвращение Заратустры (религиозная эстетика будущей культуры)* i in.), a niektóre opublikować. W 1915 roku wydany został jego traktat *Религия творческой воли*⁵, a nieco wcześniej kilka wierszy powstałych w okresie walk na froncie.

Środowisko symbolistów rosyjskich, częściowo stanowiące grono słuchających wystąpienia zatytułowanego później *Книга о русском Граале*, było prelegentowi dobrze znane od czasów młodości, kiedy zawładnęła nim filozofia Włodzimierza Sołowjowa. Ze słów wstępu, jakim opatrzył przygotowany później do druku wykład, dowiadujemy się, jak wystąpienie zostało przyjęte przez odbiorców.

² Zob.: R. Steiner, *Duchowi przewodnicy człowieka*, tł. M. Waśniewski, Gdynia 1994; *Stopnie wyższego poznania*, tł. T. Mazurkiewicz, J. Prokopiuk, Gdynia 1995; *Teozofia różokrzyżowców*, tł. M. Waśniewski, Gdynia 1996; *U bram teozofii*, tł. M. Waśniewski, Gdynia, 1997; *Stosunek świata gwiazd do człowieka*, tł. M. Waśniewski, Gdynia 1999; *Myśleć sercem*, tł. M. Waśniewski, Gdynia 2000 i in.

³ Zob.: *Антропософский архив Л.А. Новикова в собрании Отдела рукописей ИМЛИ РАН*, red. D. Oboleńska, M. Rzeczycka, D. Moskovskaja, M. Fiodorow, W. Nowikowa, Gdańsk - Moskwa 2017.

⁴ Bardziej szczegółowy zarys biograficzny patrz: Ф. Поляков, *Вехи жизненного пути Николая Белоцветова*, [w:] Н. Белоцветов, *Дневник изгнания*, подг. Ф. Поляков, Frankfurt am Main 2006.

⁵ Н. Белоцветов, *Религия творческой воли. Четыре лекции о культуре будущего, читанные в Русском Антропософском обществе в 1915*, Петроград 1915.

Предисловие 1918 года: Ответственность и интимность темы побудила меня говорить лишь для очень узкого круга слушателей. Однако и среди антропософов моя лекция породила тревогу и сомнения. И, сознаюсь, что большая доля вины за это падает на меня. Слишком захватила меня огромность темы. И мне не удалось сохранить должного беспристрастия и бесстрастия. В моем изложении свет объективной истины обволокается дымкой личных чувств, что сообщило моей лекции нежелательный характер экспромта. По моей вине объективная истина о России и новом русском пути посвящения была встречена большинством слушателей как мое личное необоснованное мнение или даже как опасная и вредная ересь. Но это не так. И я ощущаю прямым своим долгом рассеять мною самим порожденные сомнения.

Предисловие 1929 года: Больше десяти лет пролежала без читателя эта книга. Но наступило время познакомиться с ее содержанием тех, в ком жив вопрос о духовном смысле совершающихся в России событий⁶.

Wiadomo też, że za życia Biełocwietowa ten wykład nie został wydany. Być może przyczyna tego była taka sama, jak w przypadku nieukończonych powieści *Михаил*, której nieopublikowane rozdziały zostały spalone przez samego autora⁷. Tekst *Книга о русском Граале* przez wiele dekad przeleżał w prywatnych zbiorach rosyjskich antropozofów. Dopiero kilka lat temu trafił on do rąk badaczy i w ubiegłym roku został opublikowany wraz z dwoma innymi traktatami: *В защиту антропософии. Ответ на брошюру „Переселение души”* i *Мистерия добра и зла в духовном опыте самопознания. Антроподицея*, również niedrukowanymi wcześniej⁸. Stało się to dzięki przekazaniu w 2014 roku do ИМЛИ РАН (Instytut Literatury Światowej Rosyjskiej Akademii Nauk)⁹ prywatnego archiwum Ludwiga Nowikowa (1933-2005), zawierającego materiały na temat historii rozwoju antropozofii w Rosji w latach 1920-1990¹⁰. Wraz z odnalezieniem tekstów Biełocwietowa powstała możliwość zbadania ich tematu przewodniego – antropozoficznej projekcji przyszłych losów Rosji. Trzeba podkreślić, że ze względu na ogólną niedostępność dorobku rosyjskiego antropozofa badania naukowe dotyczące tych dzieł nie są liczne. Warto wskazać na te ważniejsze. Jest to praca niemieckiej badaczki Renaty von Maydell *Vor dem Thore. Ein Viertel-*

⁶ Н. Белоцветов, *Книга о русском Граале. Из неопубликованного*, сост., вст. статья, подг. текста и науч. ком. Д. Оболенска, сер. „Codex Manuscriptus”, ИМЛИ РАН, Москва 2022, с. 58. Szersze omówienie niektórych problemów interpretacyjnych znajdujących się w tym artykule zawiera wstęp do wskazanego wydania tekstów Biełocwietowa.

⁷ Píše o tym Anna Biełocwietowa w liście z 1950 roku do Jurija Iwaska. Ф.Б. Поляков, *Николай Белоцветов в советской России: документальные, эпистолярные и поэтические свидетельства*, [в:] *Перелом 1917 года: Революционный контекст русской литературы. Исследования и материалы*, ред. В.В. Полонский, В.М. Введенская, Е.В. Глухова, М.В. Козьменко, ИМЛИ РАН, Москва 2017, с. 151.

⁸ Н. Белоцветов, *Книга о русском Граале. Из неопубликованного...*

⁹ Отдел рукописей ИМЛИ РАН им. А.М.Горького, архив Л.А. Новикова, фонд № 637.

¹⁰ Szerzej o postaci Ludwiga Nowikowa i jego archiwum zob.: *Антропософский архив Л.А. Новикова...*

*jahrhundert Anthroposophie in Russland*¹¹, w której omówiony został biograficzny kontekst powieści *Muxawł*. Cenne są też prace Fiodora Polakowa, związane z Uniwersytetem Wiedeńskim, który, zanim doszło do opracowania archiwum Nowikowa, odkrył sporo ciekawych faktów biograficznych i literackich dotyczących rosyjskiego antropozofa, ponownie publikując niektóre rozproszone po różnych źródłach wydawniczych teksty¹². Informacje o antropozoficznej drodze Bielocwietowa pojawiają się także w obszernej pracy Taja Guta o Andrieju Biełym¹³. Ten artykuł ma za zadanie poszerzyć spektrum badawcze związane z tekstami autora *Книгу о русском Граале*.

Trochę przypadkowo, a być może za sprawą sił wyższych, teksty Bielocwietowa ukazują się w istotnym momencie historycznym samej Rosji i całego świata. A ich wizjonerstwo pozwala przypuszczać, że mogą być bardzo aktualną lekturą.

Wykład o Graalu buduje szeroką symptomatologiczną¹⁴ interpretację dziejów Rosji, opartą na własnym doświadczeniu autora, na przesłankach antropozoficznych Rudolfa Steinera i na niezwykle interesującej konstrukcji myślowej zawartej w samym tekście. Struktura owa ujawnia trzy istotne kategorie, na których Bielocwietow buduje obraz swojej ojczyzny. Są nimi: myślenie, czas i historia.

W eseju *Most i drzwi* Georg Simmel (1858-1918) pisał: „Tylko człowiekowi – w odróżnieniu od natury – dane jest łączyć i rozdzielać, i to w szczególny sposób, mianowicie tak, że jedno jest zawsze warunkiem drugiego”¹⁵.

Na zasadzie analogii możliwym byłoby przeniesienie wywodu Simmela na inne tory rozumowania, abstrakcyjnie łącząc go z innym poziomem wyobrażenia – z rzeczywistością myślenia. Chodzi tu o zasadę podziału i połączenia, jaką opisał Steiner w książce *Filozofia wolności*¹⁶, a którą to wielokrotnie przywołuje Bielocwietow w swoim traktacie.

Analogia owa działałaby tu na antynomizmie jako wewnętrznej sprzeczności, ukonstytuowanej duchowo. Zresztą w innej przestrzeni porównawczej nie miałoby to sensu, jako że idee socjologiczne Simmela i myśl antropozoficzna Steinera są niekompaty-

¹¹ R. von Maydell, *Vor dem Thore. Ein Vierteljahrhundert Anthroposophie in Russland*, Bochum 2005.

¹² Н. Белоцветов, *Дневник изгнания...*; Ф. Поляков, *Николай Белоцветов в советской России: документальные, эпистолярные и поэтические свидетельства...*

¹³ T. Gut, *Andrej Belyj. Symbolismus, Anthroposophie, Ein Weg. Texte, Bilder, Daten*, Dornach 1997.

¹⁴ Pojęcie symptomatologii zapożycza Bielocwietow z wykładów Steinera, traktujących o minionych i przyszłych dziejach świata opartych na kategorii symptomów, jakie dostrzegamy lub nie w całej projekcji historycznej. Zob. wykłady R. Steinera wygłoszone w Dornach od 18 października do 3 listopada 1918 roku (GA 185). Skrót GA (Gesamtausgabe) oraz numer porządkowy zostały przyjęte dla oznaczenia dzieł Rudolfa Steinera: [\(https://anthroposophy.eu/Rudolf_Steiner%27s_Gesamtausgabe_\(GA\)\)](https://anthroposophy.eu/Rudolf_Steiner%27s_Gesamtausgabe_(GA)) (23.04.2023).

¹⁵ G. Simmel, *Most i drzwi. Wybór esejów*, tł. M. Łukasiewicz, Warszawa 2006, s. 248.

¹⁶ R. Steiner, *Filozofia wolności. Główny zarys nowoczesnego światopoglądu. Wyniki obserwacji w sferze duszy dokonanych metodą przyrodniczą*, tł. J. Prokopiuk, Warszawa 2000. Na język rosyjski książkę Steinera w 1917 roku przełożył Borys Grigorow. Polski przekład został przygotowany w 1929 roku przez Mariana Wołowskiego.

bilne. Ten ostatni nieraz krytykował wywody niemieckiego filozofa¹⁷. Zatem, aby stworzony tu antynomiczny byt tymczasowy miał uzasadnienie, wewnętrzna sprzeczność musi być sprzecznością łączącą, wypełniającą czas i miejsce bytem nowym.

Istniejący podział konstytuuje się w sposobie rozumienia rzeczywistości przez człowieka w akcie postrzeżenia i poznania. Steiner oznacza proces postrzegania jako subiektywny, skierowany na zewnątrz zmysłowy kontakt z rzeczywistością istniejącą poza obserwatorem. W kolejnym etapie staje się on narzędziem procesu myślowego, który obiektywizuje lub subiektywizuje jednostki pojęciowe. Myślenie zaś jest formą nieustającej aktywizacji, w którą zaangażowana jest dusza człowieka.

W latach dwudziestych XX wieku Bieły napisał tekst o symptomatologicznej historii rozwoju duchowości, nadając dziełu tytuł *История становления самосознающей души*¹⁸. Omawiając zasady antropozoficznego pojęcia duszy samoświadomej zbudował dla niej oryginalną przestrzeń rozwoju historycznego. Ten osobliwy i piękny w wymowie i formie traktat zamyka niewielki rozdział pt. *Разбор гл. из „Философии Свободы”*, który pełni rolę nieco bardziej techniczną w stosunku do poetyki całego dzieła – mianowicie ujawnia sposób i porządek układania informacji w całym dziele. Aby wydobyć całokształt konstrukcji myślowej, na samym początku rozdziału antropozof buduje punkt odniesienia, od którego ma odbić się puszczona w lot filozoficzna kategoria rzeczywistości samej w sobie. Punktem owym jest gnoseologia Heinricha Rickerta, od której rozwój swój poczyną antropozoficzna propozycja ujęcia rzeczywistości we wszystkich formach jej rozumienia. Rozmach konstrukcji kształtuje wyobrażenie czytelnika, w którym ujęcie antropozoficzne staje się przeciwwagą lub nawet przeciwdziałaniem aktualnym założeniom filozoficznym.

С точки зрения Штейнера первое мира сознания (какого-то, – слово „сознание” дано здесь не термином, а указующим знаком на „что-то”) – (есть) поставленность наша перед фактом всего, что ни есть; это – данность; еще не понятие данности, не категория вовсе как в гносеологии Риккерта; еще сама „категория” данности в образе данности, так сказать, плавает; установление зависимости категориального и предметного мира – дальнейший процесс познавательного формирования образа мира, перед которым стоим, и в который „глазем” мы (парадоксальное слово Штейнера); все, что ни есть – чистый опыт, пока еще чистое наблюдение всего, что ни есть; и уже акт второй – различие в опыте двух родов опыта: опыта мысли и опыта прочего (...) ¹⁹.

We wskazanym procesie poznania myślenia najważniejszym jest jego obiektywność, ponieważ ustanawia, zwany przez Steinera, „stan wyjątkowy”, w którym nasza

¹⁷ Patrz wykłady R. Steinera pt. *Menschliche und menschheitliche Entwicklungswahrheiten. Das Karma des Materialismus* wygłoszone w Berlinie od 29 maja do 25 sierpnia 1917 r. (GA 176). Nazwisko Simmela pojawia się również we wcześniejszych tekstach Steinera wydanych w formie rozprawy pt. *Gesammelte Aufsätze zur Literatur 1884-1902*. (GA 32).

¹⁸ А. Белый, *Душа самосознающая*, сост. Э. Чистякова, Москва 1999.

¹⁹ А. Белый, *Разбор гл. из „Философии Свободы”*, [в:] Idem, *Душа самосознающая...*, с. 468.

świadomość synchronicznie obejmuje to, co myślimy. Na tej zasadzie Biełowciewow buduje myślenie medytatywne. Kody znaczeniowe ukryte w traktacie *Книга о русском Граале* odczytywane są za pomocą deszyfracji na poziomie poznawczym, porównawczym i medytacyjnym. Szereg obrazów stworzonych przez autora to rezultat jego medytacji lub formy medytacyjne przeznaczone dla czytelnika, na co bezpośrednio wskazuje się w tekście. Taki zabieg znacząco poszerza perspektywę poznawczą odbiorcy. W tym obszarze pojęciowym znalazła się również kategoria czasu.

Tym, co określa obszar twórczego ludzkiego wyobrażenia, jest czas. Zarówno czas sam w sobie, jak i jego relacja w stosunku do przestrzeni. Te dwa elementy składowe generalizują umiejętność myślenia jednostki. Omawiana tu koncepcja Biełowciewowa zmierza docelowo do możliwości zmiany modelu czas-przestrzeń-myślenie.

W każdym świadomym i nieświadomym momencie, a zatem na linii czasu, umysł ludzki projektuje i formuje obraz myśli jako figurę przestrzenną, co staje się jednocześnie elementem projektowanego świata, który z kolei podlega ciągłej aktualizacji. W tej procedurze, skierowanej do wewnątrz siebie, istotne jest określenie czasu. Proces formowania dokonuje się jedynie w pojęciu czasu terazniejszego, który jest odpowiednikiem procesu myślenia. Przeszłość tym samym będzie należała do innej zdolności umysłu, czyli do pamięci, tak samo jak i przyszłość należy do obszaru wyobraźni.

Już starożytna Grecja pojmowała czas jako ruch bez końca, odbywający się w płaszczyźnie koła. W ruchu tym występuje osobliwa powtarzalność – cykliczność. Ta ostanta z kolei rzutuje na koncepcję żywiołów (woda, powietrze, ogień i ziemia), podlegających tej samej zmiennej. W ten sposób mówimy o czasoprzestrzeni. Lecz samo łączenie się czasu i przestrzeni możliwe jest dzięki jednostce ludzkiej, której nieobce są miłość i niezgoda (Empedokles z Akragas).

Platon z czasowego ruchu planet buduje koncepcję wiecznego powrotu, w której czas jest „ruchomym obrazem wieczności”²⁰, odbijającym istotę samego ruchu umiejscowionego w czasie i przestrzeni.

W ujęciu biblijnym koło się otwiera, aby umożliwić linearność zdarzeń, bez której nie możliwa by była idea paruzji. Lecz tu również człowiek odgrywa podstawowe znaczenie, jest tym, kogo należy zbawić, innymi słowy zmienić czas i przestrzeń – wyjść poza nie. Plejada późniejszych filozofów i myślicieli (przykładowo William Ockham, Gottfried Leibniz, Emmanuel Kant, Edmund Husserl), będzie objawiać światu rewelacje o czasie jako porządku umysłowym, subiektywnym i świadomościowym, nieustannie ograniczonym przestrzenią. Ostatecznie dochodzimy do Heideggerowskiego „bycia” – próby wyłamania się z zamkniętego koła. Będzie to percepcją myślenia w czasie rzeczywistym. Naturalnie na fryburskim myślicielu propozycje się nie kończą.

Warto podkreślić, iż *Книга о русском Граале* jest dziełem antropozoficznym, będącym traktatem o rosyjskim mesjanizmie wpisany w dzieje świata. Mesjanizm ów jest swoistym zawężeniem, jakie autor stosuje w ramach obszernego projektu

²⁰ H. Paprocki, *Czas. Eseje o wieczności*, Warszawa 2018, s. 15.

opisującego rzeczywistość (czas i przestarzeń) oraz człowieka (proces myślenia). W tym przypadku tytułowy Graal nie jest punktem docelowym ziemskiej wędrówki Parsifala – autora czy czytelnika, lecz momentem przełomowym, w którym dokonuje się transformacja całej drogi osobowościowej.

Temat Parsifala, Graala, Monsalwatu był niezwykle popularny w sztuce europejskiej na przełomie XIX i pierwszej połowy XX wieku²¹. Było ku temu kilka powodów. Wszystkich wymienić tu nie sposób, wskażmy dwa.

Po pierwsze – historia Parsifala opisana przez Wolframa von Eshenbaha (czy Chretien de Troyes) jest nie tyle opowieścią, co swoistą projekcją duchowych przemian człowieka, rzuconych jakby za pomocą *camera obscura* na ekran dzieła literackiego. Obrót projekcji o 180 stopni gwarantował swoiste kodowanie znaczeń i otwierał pole dla prób literackich. W taki właśnie sposób powstała korzystna forma implikująca wrazeniowo wszystkie istotne elementy inicjacyjne. Innymi słowy, była to historia o wtajemniczeniu duszy. Z tego też powodu służyła w kręgach ezoterycznych jako schemat ćwiczeniowy w drodze samodoskonalenia się adepta. Steiner podkreślał, że kroczenie drogą Parsifala jest niezwykle ważnym ćwiczeniem dla ucznia²².

(...) legenda Graala jest przeżyciem ezoterycznym, które każdy człowiek może każdego wieczoru przeżyć na nowo. Najlepiej jest to przedstawione, pomimo profanacji, która tutaj już nastąpiła, u Christiana de Troyes. Wskazał on w sposób dostateczny przez różne napomknienia, że to, co myśli, podał egzoterycznie. (...) Tego rodzaju sprawy wydają się dzisiaj światu zewnętrznemu jeszcze fantazją. (...) To, że człowiek okazuje się w o wiele wyższym sensie ukoronowaniem stworzenia, poznaje właśnie wtedy, gdy widzi swoje fizyczne ciało w pierwotnej wspaniałej wielkości, gdy widzi swoje ciało eteryczne, jak wewnętrznie pracuje nad ciałem fizycznym. (...) chciałem dziś pokazać, jak typowo występują imaginacje, jak oglądanie ciała fizycznego przy rzeczywistym jasnowidzeniu przechodzi stopniowo w imaginacje. A do największej imaginacji, jaką

²¹ Przywołać tu można chociażby wątek Parsifala w polskiej sztuce antropozoficznej, który występuje m.in. w powieści Józefiny Rogosz-Walewskiej *Hubert*, czy w serii obrazów pod zbiorczym tytułem *Parsifal* malarki Irmy von Duczyńskiej. Znamienna jest praca Artura Górskiego, *Monsalwat. Rzecz o Adamie Mickiewiczu*, Warszawa 1908. Rosyjski symbolizm równie chętnie używał tego motywu, odnajdziemy go w dziełach A. Bielego (*Котик Летаев*) czy Wiaczesława Iwanowa (*Вагнер и дионисово действо*), zob.: Л. Силард, *Герметизм и герменевтика*, Санкт-Петербург 2002. Ideę Parsifala widoczne są dla przykładu w pracach Wasilija Kandynskiego (błękitny jeździec malarza wyrasta z wielu źródłowych założeń, w tym również z koncepcji Parsifala, *Блѣитны ѣждзец*, 1903) czy Hilmy af Klint (*The Parsifal Series*, 1916).

²² Oto kilka przykładów opublikowanych wykładów Steinera oraz jego antropozoficznych uczniów: R. Steiner, *Die Tempellegende und die Goldene Legende als symbolischer Ausdruck vergangener und zukünftiger Entwicklungsgeheimnisse des Menschen*, wykłady wygłoszone w Berlinie 23.05.1904-02.01.1906 (GA 93); P. Штейнер, *Рихард Вагнер и новые поиски Грааля*, пер. С. Шнитцера, Ереван 2009; P. Майер, *В пространстве – время здесь... История Грааля*, пер. В.И.М. Витковские, Москва 1997; В.Й. Штайн, *Мировая история в свете Святого Грааля. Великое девятое столетие*, пер. В. Микушевич, Москва 2012; В.Й. Штайн, *Смерть Мерлина. Легенда об Артуре и алхимия*, перев. К. Бондаренко, Р. Индрисов, Санкт-Петербург 2017.

możemy przeżyć, należy – przynajmniej dla okresu Ziemi – imaginacja raju i imaginacja Graala²³.

W zacytowanej wypowiedzi Steiner wyraźnie podkreśla, iż przestrzeń Graalowej rzeczywistości jest przestrzenią medytacyjną, myślową. Obraz Graala dostępny jest jako imaginacja dla ucznia. Dodajmy, że w antropozofii rezultatem „medytacji nad myślą” są trzy stopnie wejścia w światy wyższe. Pierwszym z nich jest poznanie imaginatywne (obraz), drugim – poznanie inspiratywne (dźwięk) i trzecim – poznanie intuitywne (zjednoczenie się z istotą poznającą). Ujrzenie imaginacji Graala daje zrozumienie istoty świata duchowego, jego przenikania do naszej świadomości, uzmysłowienia roli człowieka w dalszej współpracy z jestestwami wyższymi i wreszcie – daje narzędzia do dalszego kroczenia w duchowych światach na etapie poznania inspiratywnego i ostatecznie intuitywnego.

W tym wzniesieniu się świętego Graala stoi przed nami wszystko, co jest chrześcijańskim odnowieniem dawnych misteriów. W gruncie rzeczy święty Graal i wszystko, co się z nim łączy, zawiera w sobie ponowne wyłonienie się istoty misteriów Wschodu. (...) To, co wypływało z Okrągłego Stołu króla Artura, można nazwać wyższą szkołą pedagogiczną dla duszy odczuwającej Zachodu²⁴.

Dla omawianego tu tematu ważne są dwie perspektywy, ujęte przez Steinera w zacytowanej wypowiedzi. Pierwszą z nich jest aspekt kontynuacji odwiecznych misteriów w projekcji chrześcijańskiej, a drugą – odbieranie misterium Graala przez duszę odczuwającą człowieka Zachodu. Tym ciekawsza wydaje się próba określenia rosyjskości Graala u Bielocwietowa.

Zanim jednak uda się połączyć dwie strony świata: wschód i zachód, trzeba przywołać drugi powód popularności historii Parsifala na przełomie XIX i XX wieku. Były nim sprawy natury historycznej, pojmowanej różnorodnie i zależnej nierzadko od kwestii narodowej. Przykładem może tu być historia wystawiania misterium Richarda Wagnera pod znamionym tytułem *Parsifal*. Przeprowadzone liczne badania naukowe i biograficzne pozwoliły wielu badaczom określić ów dramat muzyczny, zwany przez samego twórcy misterium, mianem najważniejszego dzieła Wagnera. Premiera misterium miała miejsce w Bayreuth 26 lipca 1882 roku. Ponownie *Parsifal* pojawił się na najbardziej znanych światowych scenach operowych dopiero w roku 1914, co było nie tylko wydarzeniem towarzyskim, ale i sensacją na skalę światową. Historia o wychowanym w lesie głupcu²⁵ stała się ponownie tematem numer jeden. Zainteresowanie

²³ R. Steiner, *Wpływ rozwoju ezoterycznego na człowieka*, tł. M. Waśniewski, Gdynia 1998, s. 88-89. W tej publikacji zawarte są wykłady Steinera, wygłoszone od 20 do 29 marca 1913 roku w Hadze (GA 145).

²⁴ R. Steiner, *Misteria Wschodu i chrześcijaństwa*, tł. E. Waśniewska, Gdynia 2002, s. 68, 71. Jest to fragment wykładów wygłoszonych przez Steinera od 3 do 7 lutego 1913 roku w Berlinie (GA 144).

²⁵ Celowo używam tu tego określenia. Słowo „głupiec” jest nacechowaną symbolicznie ezoteryczną projekcją pierwszego etapu drogi do wtajemniczenia. Odnajdziemy ten symbol chociażby w tarocie

tym dziełem wzrasta – wzmaga ono bowiem symbolicznie nastroje 1914 roku. Powrót misterium był swoistym określeniem kondycji świadomościowej ludzi poważnie zaangażowanych w idee odnowy świata. Wagner jako „kreator duchowy” był ceniony przez twórców, których dzieła są integralnie powiązane z tematem rozwoju samoświadomego myślenia. Popularnością cieszył się on również wśród rosyjskich symbolistów²⁶, a aspekt misteryjny jego dzieł był tematem rozpatrywanym między innymi w kręgu ludzi o poglądach związanych z ideami z obszaru niedogmatycznej duchowości. Przywołać tu należy znamiennej pracę *Richard Wagner i jego dramat muzyczny*²⁷ Eduarda Shure – ezoteryka dobrze znanego rosyjskiemu czytelnikowi przełomu wieków, która powstała na gruncie osobistych kontaktów autora z kompozytorem. Steiner również w swoich wykładach poświęcił wiele uwagi twórczości Wagnera.

Итак, Рихарда Вагнера действительно можно рассматривать с высшей, духовнонаучной точки зрения. Ибо если в минувшем столетии и существовал искатель духа, посвятивший всю свою жизнь искреннему и добросовестному изучению истоков и основ мировых загадок, то это как раз тот самый случай²⁸.

Jednak dla Steinera historia o Parsifalu jest nie tylko misterium, ale i drogą do wtajemniczenia, zakłada bowiem udział w przestrzeni *sacrum*, ale też czynne oddziaływanie na nią²⁹. Steiner pisał: „Но мудрость Грааля – христианская мудрость – это Мистерия, открывающаяся не просто в познании, не просто в вере. Все ученики западной эзотерики являются Парсифалями”³⁰.

Podobne podejście odnajdziemy w traktacie Biełocwietowa, który historyczne zależności Rosji wpisuje w medytacyjną formę interpretacji historii o św. Graalu. W tym przypadku medytacja jest osobliwą projekcją myślową, pozbawioną podstawy wpływu czynników świata zewnętrznego i tym samym nakierunkowaną na odbiór impulsów wewnętrznych myślowych bez oparcia w postrzeganiu wrażeń. Odtwarzany tu jest czysty proces myślowy, czyli taki, który odbywa się w czasie rzeczywistym i jest uchwycony przez nas jako obserwatorów i jednocześnie wytwarzaczy tego procesu będącego nieustannym ruchem myśli. Medytacja zatem, o której tu mowa, jest umiejętnością uchwycenia całego procesu a nie poszczególnych myśli.

Книга о русском Граале nawołuje do podjęcia takiej właśnie próby „wejścia” w tekst. Biełocwietow buduje tu dwa poziomy znaczeniowo-interpretacyjne. Jednym

(znakomite omówienie tego tematu przeczytamy w książce Valentina Tomberga, wydanej anonimowo: Anonim, *Медитacje о 22 арканах тарота*, tł. A. Onysymow, Warszawa 2013) czy w traktatach alchemicznych (tu warte rozpatrzenia są prace Fulcanelliego).

²⁶ G. Bobilewicz, *Richard Wagner w myśli estetycznej i twórczości rosyjskich artystów przełomu XIX i XX w.*, [w:] *W kręgu literatury rosyjskiej*, t. 1, red. E. Biernat, Gdańsk 1996.

²⁷ Э. Шюре, *Рихард Вагнер и его музыкальная драма*, пер. Н.М. Розен, Москва 2020.

²⁸ P. Штайнер, *Рихард Вагнер и новые поиски Грааля...*, s. 11.

²⁹ Por.: W. James, *Doświadczenia religijne. Studium natury ludzkiej*, tł. J. Hempel, Kraków 2011.

³⁰ P. Штайнер, *Рихард Вагнер и новые поиски Грааля...*, s. 166.

z nich jest poziom mitologizacji znaczeniowej, ujęty w struktury symboliczne. Dopiero te struktury, rozpoznane na dostępnym dla odbiorcy poziomie kulturowym, mogą być poddane wyżej określonej medytacji – i to jest drugi poziom interpretacji. Dzięki takiej konstrukcji autor unika tego, czego doświadczamy przy odbiorze większości tekstów mistycznych – hermetycznego pola znaczeniowego, niedostępnego dla niewtajemniczonych.

W obszarze mitologizacji tekstu Bielocwietow buduje dwustopniową strukturę rzeczywistości. Na poziomie najniższym tej budowli znajduje się pole znaczeniowe dostępne dla każdego odbiorcy i odsyłające go do pojęć kulturowych i pseudohistorycznej interpretacji o poszukiwaniach św. Graala. Bohater o imieniu Parsifal kroczy przez życie, doświadczając zwycięstw i porażek, dojrzewa, mądrzeje i staje się ostatecznie strażnikiem Graala. Oto historia, w przypadku której możemy podmienić dowolne komponenty ją tworzące. Na kolejnym poziomie odbiorca dociera do konstrukcji symbolicznej, która rozszerza znaczenie ukazanej historii. W tym momencie mamy pierwszą próbę wyjścia poza czas i przestrzeń, czynią to symbole, pojmowane jako reprezentacje rzeczywistości duchowej. Potwierdzeniem są słowa Gurniemanza w misterium Wagnera: „Mój synu, patrz przestrzenią czas się stał”³¹.

Tak budowana historia o Parsifalu okazuje się być historią o Rosji.

Титурель, Амфортас и Парсифаль, вот три мифических героя легенды о Граале, в которых олицетворены силы души ощущающей, души рассудочной и души сознательной. Старый герой Титурель, бывший хранитель Грааля, воплощает в себе силы души ощущающей; цельный, не ведающий колебаний, сильный и верный себе, не является ли вместе с тем Титурель и символом для до-петровской Руси? (...) Амфортас, русский народ после-петровского периода, утратил свою наивную цельность. (...) Кундри – страна³², подпавшая чарам Клингзора, хочет заставить Парсифаля (Ducha narodu – D. O.) пожалеть ее и пасть³³.

Tworząc dalej perspektywę mitologiczną, Bielocwietow wskazuje na realne przyczyny (w tym przypadku rozumiane w projekcji ezoterycznej) I wojny światowej i rewolucji w Rosji.

Połączenie świata realnego i tego mitologiczno-symbolicznego możliwe jest dzięki zawieszeniu pojęć przeszłość i przyszłość, ponieważ ciężar myślowy skupiony jest na pojęciach tu i teraz. Wchodząc na poziom interpretacji medytacyjnej tworzymy nowe obrazy, powstałe z połączenia poprzednich. Część z nich wychodzi poza ramy czasu i przestrzeni, uzyskując tym samym nowy kontekst rozumienia zdarzeń. Słowa Gur-

³¹ R. Wagner, *Parsifal*, tł. L. Popławski, Lwów, Warszawa 1906, s. 29.

³² Niewątpliwie nasuwa się tu wątek popularny w symbolizmie rosyjskim: koncepcja natury żeńskiej w aspekcie „матушки земли”, wiecznej kobiecości czy wręcz bezpośrednio Rosji, jak to ma miejsce chociażby w twórczości A. Błoka. Lecz jest to temat na odrębny artykuł.

³³ Н. Белоцветов, *Книга о русском Граале...*, с. 87, 88, 109.

nemanza Bielocwietow traktuje niemalże dosłownie. Podczas pisania traktatu autor szkicuje spis jego treści w postaci symbolicznych rysunków. Każdy rozdział posiada swój odpowiednik w konkretnym rysunku, a każdy rysunek to prosta forma emblematyczna, kierująca do poziomu interpretacji medytacyjnej³⁴. Rysunki nie zostały dołączone do tekstu.

Zwielokrotniony symboliczny obraz wspomnianych tu bohaterów historii o św. Graalu jest niczym innym jak metodą projekcyjną naszej (twórcy i czytelnika) świadomości, łączącej archetypy w obrazy imaginacyjne, które nakładane są przez Bielocwietowa na konstrukcję asocjacji mitologicznych. W ten sposób Parsifal staje się antropozoficznym Duchem narodu. Zabieg taki pozwala autorowi na symptomatologiczny wywód historyczny dotyczący dziejów Rosji. Zgodnie z myślą Steinera zjawiska zewnętrzne są tylko symptomami tego, co ukryte jest głębiej. To, co nazywamy faktami historycznymi, w rzeczywistości jest jedynie odbłaskami działań i zamierzeń wyższego porządku³⁵. Bielocwietow pisze: „Русская революция подчинена законам имажинативного мира, и потому все те, кто участвует в ней, сами того не сознавая, действуют согласно астральной закономерности”³⁶. Ścieżka historycznego rozwoju Rosji, jej historiozoficzna specyfika dziejowa, ukonstytuowała ją na etapie swoistej walki sił różnego porządku, która to walka jest jednocześnie sprawdzianem wytrzymałości ducha rosyjskiego. Ten historyczny sprawdzian obrazuje Bielocwietow za pomocą mitu (w jego aspekcie ezoterycznym) o Parsifalu, który powinien zakończyć się zwycięstwem nad Klinzgorem i powrotem do Monsalwatu.

Kolejnym krokiem, jaki czyni autor w swoim wykładzie, jest przeniesienie historii Parsifala na grunt legend rosyjskich – antropozof „słowianizuje” opowieść, łączy ją z opowieścią o niewidzialnym grodzie Kiteizu. Dokonuje przy tym ciekawego zabiegu, wykorzystując libretto Władimira Bielskiego do opery Nikołaja Rimskiego-Korsakowa *Сказание о невидимом граде Китеже и деве Февронии* (1904), w którym połączone są dwie legendy: *О граде Китеже* i *О святом Петре и блаженной княгине Февронии*. Rozszerza to symboliczne kodowanie samego tekstu Bielocwietowa. Historia o Kiteizu odnosi się do wydarzeń z XIII wieku, kiedy to wielki książę Jerzy II Wsiewołodowicz zbudował na brzegu jeziora Swietłojar piękne miasto Kiteiz, oślepiające złotem cerkiewnych kopuł. Niezwykłe miasto najeżdża Batu-chan. Mieszkańcy nie bronią się, nie próbują odbić miasta, ale modlą się do Boga o zbawienie. Wydarza się rzecz niezwykła – Mongołowie są świadkami tego, jak Kiteiz zostaje pochłonięty przez wody Swietłojaru. Do dziś ludzie o czystym sercu słyszą bicie dzwonów cerkiewnych wydobywających się z głębin jeziora. Historia Piotra i Fewronii jest wpleciona w tło wydarzeń w Kiteizu.

W *Книге о русском Граале* Bielocwietow przenosi znaczenie fantasmagorycznego Monsalwatu na równie tajemniczy gród Kiteiz, dostrzegając paralele łączące te dwie

³⁴ Конспект *Книги о русском Граале. (Антропософия и русская действительность)*. 1918 г. Российская государственная библиотека. Отдел рукописей. Фонд № 24. Бцв. II 15, 24.2.15.

³⁵ Р. Штейнер, *Иносказательность истории*, пер. О. Погибин, Москва 2002.

³⁶ Н. Белоцветов, *Книга о русском Граале...*, с. 139.

historie. Warto podkreślić, iż oba wydarzenia, czy mamy na myśli zachodnioeuropejskiego Parsifala, czy rosyjski gród Kitież, dokonują się na Ziemi, w niektórych przypadkach w bardzo konkretnych miejscach. Postacie nie przekraczają przestrzeni ziemskiej, nie lecą w kosmos, nie przenoszą się do równoległej rzeczywistości. Cudowność czy niezwykłość zdarzeń umiejscawia te dzieje w przestrzeni pomiędzy historycznymi symptomami i ich źródłem. Jednak wydarzeniami kierują ludzie. Od ich woli, umiejętności pokonywania czasu i przestrzeni, zależy rzeczywistość ziemska, w której istnieje możliwość transformacji samego myślącego, a w dalszej kolejności i świata doczesnego. Perspektywa twórczego działania staje się zapowiedzią zmian, jakie niesie ze sobą ludzkie myślenie. Zmitologizowanie historycznych dziejów pozwala na wyjście w wyobraźni do nowych stanów duchowych, zbliżenie się do zwielokrotnionej mocy imaginatywnego myślenia i ostatecznie ujrzenia symptomatologicznych źródeł, czyli zrozumienia procesów kreujących rzeczywistość.

Taki zabieg był charakterystyczny dla projekcji antropozoficznej i widoczny jest w dramatach Steinera. Później powstawały i inne dzieła o tym samym wektorze pojęciowym, by przywołać choćby teksty polskiego malarza Franciszka Walczowskiego, których część ukazała się w zbiorze *O duszy narodu Polskiego*³⁷, czy książkę rosyjskiego antropozofa Sergieja O. Prokofieffa *Духовные судьбы России и грядущие мистерии Святого Грааля*³⁸. Tytuł tej ostatniej jest zbieżny z propozycją Bielecwietowa, ujawniając podobny, jednak znacznie szerszy, sposób rozpatrywania dziejów historycznych Rosji, co prowadzi autora do nieco innych wniosków. Prokofieff nie wspomina o tekście Bielecwietowa.

Zatem „русский Грааль” w traktacie antropozofa to w rzeczywistości docelowa forma imaginacyjna przyszłych losów świata pod duchowym przewodnictwem narodów słowiańskich, co wyraźnie wynika z antropozoficznej symptomatologii. To forma objawienia się słowiańskiej duszy samoświadomej, do której kieruje nas droga inicjacyjna opisana przez Steinera.

Na tym kończy się podróż Parsifala na stronach przywołanego traktatu. Rolę tej postaci bierze na swoje barki sam autor, o czym pisałam już we wcześniej opublikowanym na łamach „Slavii Orientalis” artykule *Антропософский странник Николай Белоцветов*³⁹. Przypadkiem odnaleziona *Книга о русском Граале* potwierdziła większość postawionych wówczas na początku drogi badawczej tez. Dzięki archiwum Nowikowa, który sam bardzo interesował się postacią Bielecwietowa, udało się potwierdzić wiele faktów i odkryć ciekawe elementy, budujące biografię Bielecwietowa.

³⁷ F. Walczowski, *O duszy narodu Polskiego. Wybór pism historyczno-ezoterycznych 1951-1980*, oprac. J. Prokopiuk, Nowy Sącz 2000.

³⁸ С.О. Прокофьев, *Духовные судьбы России и грядущие мистерии Святого Грааля*, Москва 1995.

³⁹ D. Oboleńska, *Антропософский странник Николай Белоцветов*, „Slavia Orientalis” 2011, r. LX, nr 4.

References

- Anonim, *Medytacje o 22 arkanach tarota*, tł. A. Onysymow, Warszawa 2013.
- Antroposofskiy arkhiv L.A. Novikova v sobranii Otdela rukopisey IMLI RAN*, red. D. Obóleńska, M. Rzeczycka, D. Moskovskaja, M. Fiodorow, W. Nowikowa, Gdańsk – Moskwa 2017.
- Belotsvetov N., *Dnevnik izgnaniya*, podg. F. Polyakov, Frankfurt am Main 2006.
- Belotsvetov N., *Kniga o russkom Graale. Iz neopublikovannogo*, sost., vst. stat'ya, podg. teksta i nauch. kom. D. Obolenska, ser. „Codex Manuscriptus”, IMLI RAN, Moskwa 2022.
- Belotsvetov N., *Religiya tvorcheskoy voli. Chetyre lektsii o kul'ture budushchego, chitannyye v Russkom Antroposofskom obshchestve v 1915*, Petrograd 1915.
- Belyy A., *Dusha samosoznayushchaya*, sost. E. Chistyakova, Moskwa 1999.
- Belyy A., *Mezhdru dvukh revolyutsiy*, red. V. Vatsuro i dr., Moskwa 1990.
- Bobilewicz G., *Richard Wagner w myśli estetycznej i twórczości rosyjskich artystów przelomu XIX i XX w.*, [w:] *W kręgu literatury rosyjskiej*, t. 1, red. E. Biernat, Gdańsk 1996.
- Górski A., *Monsalwat. Rzecz o Adamie Mickiewiczu*, Warszawa 1908.
- Gut T., *Andrej Belyj. Symbolismus, Anthroposophie, Ein Weg. Texte, Bilder, Daten*, Dornach 1997.
- James W., *Doświadczenia religijne. Studium natury ludzkiej*, tł. J. Hempel, Kraków 2011.
- Maydell von R., *Vor dem Thore. Ein Vierteljahrhundert Anthroposophie in Russland*, Bochum 2005.
- Mayyer R., *V prostranstve – vremya zdes'... Istorija Graalya*, per. V.I.M. Vitkovskiy, Moskwa 1997.
- Obóleńska D., *Antroposofskiy strannik Nikolay Belotsvetov*, „Slavia Orientalis” 2011, r. LX, nr 4.
- Paprocki H., *Czas. Eseje o wieczności*, Warszawa 2018.
- Polyakov F.B., *Nikolay Belotsvetov v sovetskoy Rossii: dokumental'nyye, epistolarynyye i poeticheskiye svidetel'stva*, [v:] *Perelom 1917 goda: Revolyutsionnyy kontekst russkoy literatury. Issledovaniya i materialy*, red. V.V. Polonskiy, V.M. Vvedenskaya, E.V. Glukhova, M.V. Koz'menko, IMLI RAN, Moskwa 2017.
- Prokof'yef S.O., *Dukhovnyye sud'by Rossii i gryadushchiye misterii Svyatogo Graalya*, Moskwa 1995.
- Shtayn V.Y., *Mirovaya istoriya v svete Svyatogo Graalya. Velikoye devyatoye stoletie*, per. V. Mikushevich, Moskwa 2012.
- Shtayn V.Y., *Smert' Merlina. Legenda ob Arture i alkhimiya*, per. K. Bondarenko, R. Indrisov, Sankt-Peterburg 2017.
- Shteyner R., *Inoskazatel'nost' istorii*, per. O. Pogibin, Moskwa 2002.
- Shteyner R., *Rikhard Vagner i novyye poiski Graalya*, per. S. Shnittsera, Erevan 2009.
- Shyure E., *Rikhard Vagner i ego muzykal'naya drama*, per. N.M. Rozen, Moskwa 2020.
- Silard L., *Germetizm i germenevtika*, Sankt-Peterburg 2002.
- Simmel G., *Most i drzwi. Wybór esejów*, tł. M. Łukasiewicz, Warszawa 2006.
- Steiner R., *Duchowi przewodnicy człowieka*, tł. M. Waśniewski, Gdynia 1994.
- Steiner R., *Filozofia wolności. Główny zarys nowoczesnego światopoglądu. Wyniki obserwacji w sferze duszy dokonanych metodą przyrodoznawczą*, tł. J. Prokopiuk, Warszawa 2000.
- Steiner R., *Misteria Wschodu i chrześcijaństwa*, tł. E. Waśniewska, Gdynia 2002.
- Steiner R., *Myśleć sercem*, tł. M. Waśniewski, Gdynia 2000.

- Steiner R., *Stopnie wyższego poznania*, tł. T. Mazurkiewicz, J. Prokopiuk, Gdynia 1995.
Steiner R., *Stosunek świata gwiazd do człowieka*, tł. M. Waśniewski, Gdynia 1999.
Steiner R., *Teozofia różokrzyżowców*, tł. M. Waśniewski, Gdynia 1996.
Steiner R., *Wpływ rozwoju ezoterycznego na człowieka*, tł. M. Waśniewski, Gdynia 1998.
Steiner R., *U bram teozofii*, tł. M. Waśniewski, Gdynia, 1997.
Wagner R., *Parsifal*, tł. L. Popławski, Lwów, Warszawa 1906.
Walczowski F., *O duszy narodu Polskiego. Wybór pism historyczno-ezoterycznych 1951-1980*, oprac. J. Prokopiuk, Nowy Sącz 2000.

NOTA O AUTORCE

Diana Oboleńska – dr hab. prof. UG. Uniwersytet Gdański, Wydział Filologiczny, Instytut Rusycystyki i Studiów Wschodnich, Zakład Rosjoznawstwa, Literatury i Kultury Rosyjskiej.
Publikacje: monografie: *Путь к посвящению. Антропософские мотивы в романах Андрея Белого*, Gdańsk 2009; *De Imaginatione. О эзотерической имажинации в русской культуре начала XX века*, Gdańsk 2014. **Artykuły:** *Wyobraźnia. Mickiewicz kontra Słowacki a antropozofia polska w latach 1904-1939*, [w:] *Polskie tradycje ezoteryczne 1890-1939. Idee przewodnie*, pod red. M. Dobkowskiego, T. Cegielskiego, Gdańsk – Warszawa 2020; *Wychowanie przez estetykę. Idea antropozoficzna w wybranych dziełach Karola Homolacsa*, „Humaniora” 2021, nr 4 (36); *Michael Maier’s “Atalanta Fugiens” in the light of Vilém Flusser’s cultural theory*, “Aliter” 2021, nr 15.

ORCID: 0000-0002-0175-255X

Email: diana.obolenska@ug.edu.pl